

Afgiftekantoor
Antwerpen X

Driemaandelijke
Nieuwsbrief voor
EPITAAF-leden

Nummer 41-42
okt.-nov.-dec. 1998 (12de jaargang)
jan.-febr.-maart 1999 (13de jaargang)

EPITAAF

vereniging voor funeraire archeologie

Voorwoord

Deze dubbele nieuwsbrief brengt twee uitgebreide artikels. Het eerste over de historiek van de Kielbegraafplaats en het Schoonselhof door Anne-Mie Havermans die aan de R.U.G. een thesis maakt over Schoonselhof.

Samen met Lode de Clercq werpen we een blik achter de schermen van de restauratie van het Treurende Ouderpaar van Käthe Kollwitz op de Duitse militaire begraafplaats in Vladslo.

Bij het begin van een nieuw jaar vragen we u het lidgeld te vernieuwen via bijgevoegd overschrijvingsformulier.

Inhoud

De geschiedenis van de Kielbegraafplaats en het ontstaan van het Schoonselhof	2
“Das Trauerende Elternpaar” van Käthe Kollwitz op het soldatenkerkhof te Vladslo (Diksmuide), een conservatie-behandeling	8
VCM-studiedag over het Funerair Erfgoed	14
Funeraire muziek (requiems, passies, ...)	14
Reis naar Barcelona ?	15
Agenda (tentoonstelling, uitstap naar Arras)	16

Käthe Kollwitz, Het treurende ouderpaar. Foto Jean Mil, 1965.

De geschiedenis van de Kielbegraafplaats en het ontstaan van Schoonselhof

De geschiedenis van de Antwerpse begraafplaatsen is in het verleden weinig onderzocht. Floris Prims en andere oudheidkundigen die de geschiedenis van Antwerpen zorgvuldig hebben genoteerd, zwijgen over dit onderwerp.

Kiel als officiële stedelijke begraafplaats van Antwerpen

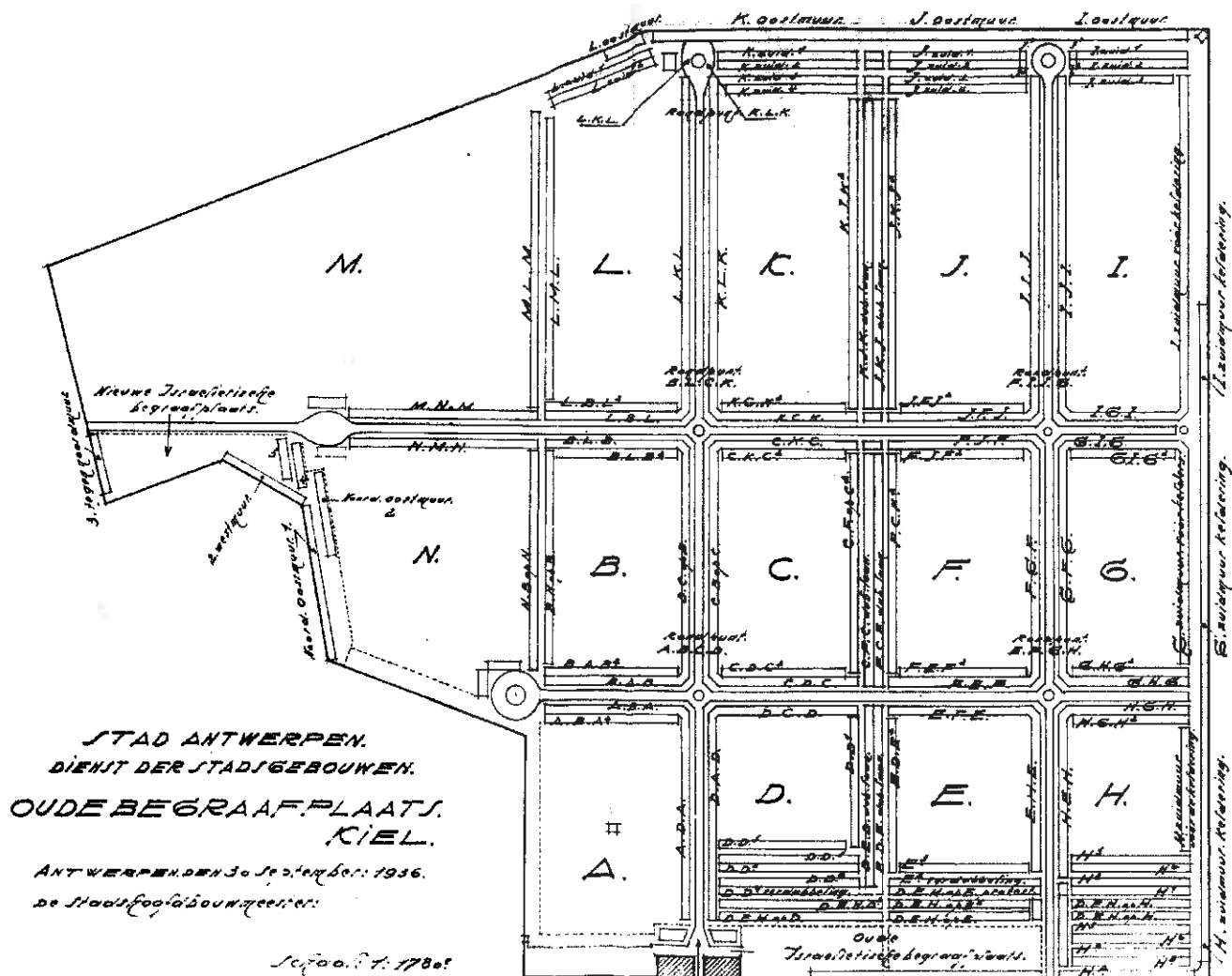
Onder het Oostenrijkse bewind startte de modernisatie van de maatschappij. Ook de begrafenisgewoonten werden aangepast. In

de moderne laat-18e eeuw achtte men het hygiënisch onverantwoord om nog langer lijken te begraven in de nabijheid van woonkernen. Keizer Bonaparte zette dit beleid verder. Rond 1800 bezat Antwerpen nog drie parochiale begraafplaatsen: Kiel, Sint-Willebrordus en Sint-Laurentius.

De Stuivenbergbegraafplaats verving het Groen Kerkhof (gesloten in 1784, vanaf 1799 Groenplaats) als officiële stedelijke begraafplaats. Stuivenberg lag toen nog buiten de Spaanse Wallen, in landelijk gebied. Na 1864, bij het

slechten van die Wallen werd de vrijgekomen grond tussen Leien (vanaf 1868 aangelegd op de plaats van de Wallen) en de nieuwe Brialmontvesten zeer snel volgebouwd, zodat de begraafplaats omsingeld werd door arbeiderswoningen.

Vanaf 1875 werd de Stuivenbergbegraafplaats (nu Stuivenbergplein) gesloten en nam de Kielbegraafplaats de rol van stedelijke begraafplaats over. Ook de andere begraafplaatsen werden gesloten. Sint-Willebrordus in 1874 (volledige opruiming) en het zeer uitgestrekte

Sint-Laurentius in 1875 (opruiming van 9 nov 1928 tot 15 juni 1930).

De vernieuwde begraafplaats werd vaak vergroot, toch werd reeds in het laatste kwart van de 19e eeuw gewaarschuwd dat ze in de toekomst ontoereikend zou worden; de hele bevolking van Antwerpen, die nog steeds toenam, moest hier begraven worden. Grafmonumenten van de gesloten begraafplaatsen werden, indien gewenst, naar Kiel overgebracht.

In 1911 werd dan een kans aangegrepen, na een fors pleidooi van Frans Van Kuyck, schepen van cultuur en kunstschilder. De stad kocht het Schoonselhof van Julius Moretus. De **Schoonselhof-begraafplaats** werd officieel geopend in 1921.

Het einde van de gewone begravingen op Kiel werd gesteld op 31-8-1921. Families die reeds een vergunning bezaten mochten nog afgestorvenen bijzetten tot 31-5-1936. Op 1 juni 1936 was de Kielbegraafplaats officieel voor begraving gesloten. De overbrenging van de vergunning kon gebeuren tot 31-5-1948. Op 14 juni 1952 werd het Kielpark geopend voor het publiek.

Inrichting Kielbegraafplaats

Bij het inrichten van de Kielbegraafplaats als stadsbegraafplaats werd het toeganggebouw met grafmakerswoning, bureel en dodenhuis aangepast in 1880 naar een ontwerp van stadsbouwmeester Pieter Dens (1819-1901). Dens werkte vaak in neo-renaissance stijl en was gewend om naargelang van de opdracht en bestemming een geschikte architecturale vormgeving toe te passen. Het poortgebouw is sober van opbouw; twee gelijkaardige vleugels flankeren een centrale toegang. De toegangspartij werd benadrukt door een puntgeveltje met klok. Speklagen en decoratief mestelwerk zorgden voor een levendig effect. Rechts op het

Grafmonument van Leopold De Wael (burgemeester van Antwerpen 1872-1892). Architect Eugène Geefs - beeldhouwer Georges Geefs. Oorspronkelijk op Kiel en later overgebracht naar Schoonselhof. Fotoverzameling Epitaaf.

dak troonde een torentje met galmgaten en de nokken van de daken werden toepasselijk getooid met olielampen en vlammen.

De Kielbegraafplaats werd aangelegd volgens dambordpatroon. De lanen, met eeuwigdurende vergunningen, bakenden de perken af waar de gewone begravingen plaatshadden. Op de kruisingen van de lanen ontstonden rondpunten waar belangrijke vergunningen hun plaats kregen. Deze rondpunten waren zeer ruim en konden een groot aantal praalgraven bevatten. Ze boden ook plaats aan ceremonies, waarmee elke begrafenis van

belangrijke personen en de oprichting van hun gedenkteken (die enige jaren later kon plaatshebben) gepaard ging.

De schikking van de monumenten werd zorgvuldig bestudeerd. Voor belangrijke vergunningen kwam de hoofdbouwmeester ter plaatse kijken welke inplanting het beste effect zou heben.

Figuren die een bijzondere waardering wegdroegen vanwege de stad kregen een kostenloze vergunning; zeer belangrijke figuren werden op een ereplaats gelegd. Rondpunt BLCK, ook 'Vlaamse Hoek' ge-

noemd, bood plaats aan voorvechters van de Vlaamse cultuur: Hendrik Conscience, Julius de Geyter, Jan Van Beers, de auteurs Gerrits en Lenaerts, de volksredenaars Jan en Theodoor Van Rijswijck, de schilders Theodoor Verstraete, Karel Verlat en Jozef Lies, de toneelspelers Driessens en Julie Verstaete-Laquet, gemeenteraadslid Michiels.

Hier kwamen ook twee betalende vergunningen: Jules Pecher, beeldhouwer en Eyerman, vrijmetselaar (uitzonderlijk begraven met openbare vrijmetselaarsceremonie).

Het monumentaal praalgraf van burgemeester Leopold de Wael stond centraal. Elk van deze figuren droeg bij tot de Vlaamse bewustwording. Van sommige van deze kunstenaars wordt nu het artistieke

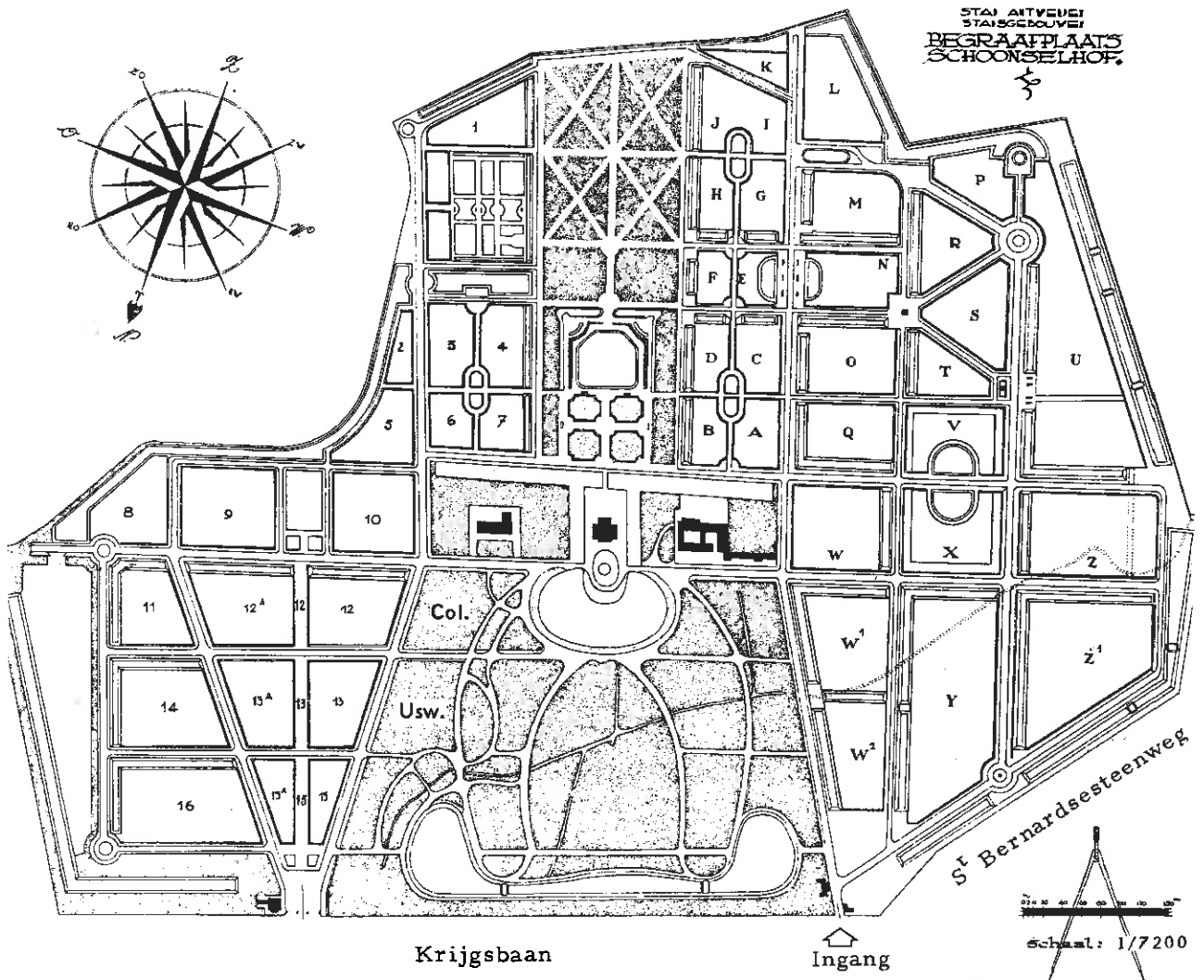
niveau betwist, toch mag hun belang niet onderschat worden. Ze hadden voor hun publiek een grote waarde en ze poogden de Vlamingen bewust te maken van hun eigen cultuur. Enkele kunstenaars probeerden ook op politiek niveau veranderingen te verwezenlijken, ze koesterden de droom van een partij die de Vlaamse zaak zou dragen, boven alle partijpolitiek uit.

Meestal werden zij ook nog eens vereerd met een straat of plein naar hen genoemd en met een standbeeld (Verstraete, Allewaert, Lies) of een buste in een van de talrijke portretgalerijen van bv. de stadsbibliotheek of de academie.

Kwam men aan met de koets of tram en liep men door het poorthuis langs de gekasseide en beboomde hoofdlaan met fraai uitgewerkte

grafmonumenten van eeuwigdurende vergunningen, dan bereikte men het eerste rondpunt ABCD, waar belangrijke families hun vergunning hadden o.a. de familie Van Geert met Max Rooses (nu Schoonselhof Y, 14, nieuw grafmonument), schilder Victor Lagye (nu Schoonselhof Z1 lijn A, kosteloos, opgericht door bewonderaars), centraal het grafmonument van Peter Benoit.

De verwondering steeg bij het bereiken van de tweede rotonde, de 'Vlaamse Hoek' wiens monumenten men al vanuit de verte kon ontwaren. De verdere laan vormde een voortzetting van de rotonde, met belangrijke vergunningen zoals die van Henri de Braekeleer en schepen de Winter. Deze laan eindigde op de Oostmuur met indrukwekkende praalgraven van privé-vergunningen

gen: Herremans-Lafaille, Kryn-Bortels en Bortels-Kryn (nu overgebracht naar Schoonselhof Y, 19) en Dousselaere (nu Schoonselhof op Park U, stadsmonument). Hij had legaat nagelaten aan het Weldadigheidsbureau voor onderhoud.

De begraafplaats had nog vele kenmerkende punten. De Allée Pecher of steenweg IG/I, kwam uit op het antieke tempeltje van de familie Pecher. De laan rechts van ABCD, het rondpunt van Peter Benoit, leidde naar rondpunt N, met het eremonument van de "Slachtoffers van de Plicht", waar de overledenen in dienst van de stad werden bijgezet, het gedenkteken voor de slachtoffers van de betoging voor het Algemeen Stemrecht op 18-4-1893, het actursechtpaar Dilis-Beersmans en de familie De Gottal-Van Gastel. Ook rondpunt EFGH, met centraal het grafteken van Victor Desguin, en het rondpunt FIJG zijn interessante oriënteringspunten.

Rechts van de ingang lag de oude Israëlitische begraafplaats; aan de linkerkant van de begraafplaats lag de Nieuwe Israëlitische begraafplaats.

Veel belang werd gehecht aan groen. De inrichters van de begraafplaats waren trots op hun bomen en beschikten over een eigen kwekerij om de begraafplaats met bloemen en planten te verfraaien. Op het Antwerpse Stadsarchief wordt een plattegrond bewaard van de Kiel-begraafplaats waarop al de bomen van de begraafplaats met soortnaam worden gesitueerd.

Ook particulieren stelden groen op prijs; vele monumenten hadden een klein tuintje met bloemen en planten, vaak met symbolische inhoud. De eigenaars zorgden hier zelf voor of lieten graf en planten onderhouden. Verscheidene hoveniers waren gevestigd tussen de steenhouders, nabij de begraafplaats. Soms liet de familie of een weldoener een legaat na aan het Weldadigheidsbureau om het graf te beplanten en te onderhouden. Voor de vergunning

Schoonselhof, perk N (ereperk). Grafmonument Lode Craeybeckx (1897-1976), burgemeester van Antwerpen. Foto Bert Bracke.

J. Van Bellingen en Van Bellingen-Renard, stortte de familie een "éénmalig bedrag welke omvat een lente-, een zomer- en een herfstbeplanting".

Het Lusthof Schoonselhof

Het Schoonselhof is gelegen op de grens van Wilrijk en Hoboken, aan het kruispunt van de Krijgsbaan en de Sint-Bernardsteenweg. Vanaf 1540 was het Schoonselhof het buitenverblijf van rijke kooplui, o.a. van de Florentijnse financier-avonturier Gaspar Ducci (van 1544 tot 1573). Marie Louise du Bois, echtgenote van J. della Faille de Nevele, was eigenares vanaf 1779. Ze liet het kasteel bouwen in neoclassicistische stijl en vergrootte het landgoed tot over de grens van Hoboken. Vanaf 1825 heeft graaf A. Moretus della Faille het goed in handen. Zijn zoon, Julius Moretus wordt in 1871 de laatste kasteelheer.

In oktober 1911 koopt de stad Antwerpen het landgoed voor 809.749 fr + 58.000 fr beschrijvingskosten.

Het kasteel is omgeven met vijvers en waterlopen en te bereiken langs drie bruggen. Rondom staat een

ijzeren afsluiting in Lodewijk XV-stijl. Het kasteel met bijhorend neerhof, waarvan de kern mogelijk opklimt tot 1545, is beschermd als monument sinds 1991.

De ideale begraafplaats

De maatschappij *Vrienden der Parken van Antwerpen* zag dat men hier een ideale begraafplaats kon scheppen. Ze liet haar ideeën uitwerken door J. Janlet, tuinbouwkundig architect uit Brussel, en Marcel Schmitz, ingenieur-architect uit Antwerpen. De plannen en ontwerpen, aanschouwelijk gemaakt door waterverfschetsen, werden in februari 1912 voorgesteld aan het publiek in de feestzaal (waarschijnlijk de Stadsfeestzaal op de Meir) en werden besproken in de pers.

Op begraafplaatsen moet een majestueuze kalmte heersen, een atmosfeer van ingetogenheid. Minder steen en meer groen, minder uitstalling van banale pronk, meer ware rijkdom, meer orde en edele eenvoud. Waterkommen en fonteinen op de belangrijkste kruispunten. De wanorde moet men vermijden door de parken voor begraving met hoge hagen te omgeven. Geheel de begraafplaats moet men omsluiten

met brede gracht en hoge en dichte beplantingen om zo vrede en rust doeltreffend te verdedigen.
Het 'Waldfriedhof' van Hamburg-Ohlsdorf stond model: *slechts hier en daar herinnert een zuil of een kruis den wandelaar dat de doden er slapen; de grafsteden zijn afgezonderd in stilte en schaduw.* (1)

Het ontwerp van hoofdstadsbouwmeester Alexis Van Mechelen (1864-1919) is verwant aan dat van de *Vrienden der Parken van Antwerpen*, maar rustiger en evenwichtiger van opbouw. Emiel Van Averbek (1876-1849), vanaf 1 januari 1920 opvolger van Van Mechelen als hoofdstadsbouwmeester, herneemt het ontwerp van z'n voorganger. Dit is niet vreemd aangezien Van Averbek als stadsbouwmeester samenwerkte met Van Mechelen.

De uiteindelijke versie is hier en daar aangepast, maar wijkt weinig af van

het plan van Van Mechelen. De Eerste Wereldoorlog legde de plannen voor een globale aanleg tijdelijk stil en leidde anderszijds tot de oprichting van een militair perk.

Op 29 augustus 1914 werd de eerste begraafing op Schoonselhof uitgevoerd, van een Duitse soldaat (2). De tweede die op Schoonselhof begraven werd, in het Sterrenbos, was Frans Van Kuyck (†2-6-1915), enkele jaren later gevolgd door zijn echtgenote (†6-3-1917). Zij kregen op 2 juli 1917 gezelschap van baron Leys met echtgenote en dochter (overgebracht van de begraafplaats van Berchem, nu op rondpunt U/R), oud-gemeenteraadslid Michel Hendrickx (†14-3-1918) kwam in 1918. In december 1941 werden ze naar een ereplaats overgebracht.

Men besloot het Sterrenbos niet meer te gebruiken voor begraafing en onaangeroerd te laten. De eerste

officiële burgerlijke begrafenis vond plaats op 1 september 1921. Met de aanleg van parken en vijvers begon men in 1926.

Het huidige plan

Het huidige plan behoudt het oorspronkelijk middendeel (30 van de 90 ha), zoals voorgesteld door de *Vrienden der Parken van Antwerpen*. Dit gebied bevat het classicistische gebouw met Franse tuin, het Sterrenbos, en het terrein onderaan dat men ongemoeid laat en dat geliefd is door biologen om z'n rijke fauna en flora.

Ook in andere uitwerkingen is de geest van dat eerste ontwerp te merken. Bij de oprichting werd gesteld dat vanaf de grote wegen nooit grafzerken te zien zullen zijn, daarom werden alle parken omringd door 2 m hoge en 50 cm

Twee monumenten overgebracht van Kiel naar Schoonselhof. Foto's Anne-Mie Havermans.
Links : het monument van piloot Fernand Verschaeve (1876-1914), thans Schoonselhof, perk Z1 (ereperk)..
Rechts : stadsbibliothecaris Frans Hendrik (1796-1867), nu Schoonselhof tegenover Conscience. Arch. Leonard Blomme.

dikke heggen. Nooit zal de rug van een monument zichtbaar zijn; achter elke rij zerken wordt een haag aangebracht. Om zoveel mogelijk een indruk van rust te verkrijgen is de grootste toegelaten hoogte voor zerken 1,50m. Kapellen in ijzer en glas zijn niet toegelaten. De oorspronkelijk aangelegde bloemparken voldeden niet in deze grote ruimte. Groenblijvende gewassen worden beschouwd als een dankbare oplossing.

Bij aankoop bleek dat het waterpeil op het domein op sommige plaatsen maar 30 cm diep was, ongelukkig voor een begraafplaats. De grachten werden dus niet alleen uit esthetisch oogpunt gegraven, ze zorgen voor de afvoer van het water naar de Hollebeek. De kleine grachten zijn 5m breed, de grote 15m. Het zand uit de grachten werd gebruikt om de terreinen op te hogen. Na de draineringswerken staat het water 2,50m diep, de graven zijn 2m diep, met 3 begravingen boven elkaar.

De wegen worden gewoonlijk 0,30m lager gelegd dan de perken. Elk seizoen vormen de beboomde dreven, hagen en grachten een aangenaam kader voor een wandeling in het begraafplaatspark.

Inrichting Schoonselhofbegravingen

Ereperk N, een mooi onderhouden perk, evocert de bedoeling van de *Vrienden der parken van Antwerpen*. Zorgvuldig gesnoeid gras met bloemperken, waar men tussen fraaie monumenten kan wandelen en kan rusten op een bankje onder een mooie boom.

Dit staat in contrast met ereperk ABCD, een zeer mooie, romantische locatie, die de sfeer van een verlaten oude begraafplaats oproept, met scheefgezakte en onleesbare, bemoste zerken.

Achteraan het perk, vlak voor de Israëlitische graven (3) is het perk H een verrassende wandeling met

gedenktekens waarbij de ontwerpers zeer creatief tewerk gingen. Het grafmonument van de familie F. Alexander-De Boeck, reder en stichter van Flandria, is geïnspireerd op een vuurtoren. Een zittende vrouw treurt boven het dodenmasker van Piet Janssens, toneelkunstenaar. Het groots opgebouwd neo-renaissance monument van architect Jan de Coster, waarmee hij zichzelf verheerlijkt. Een bronzen figuur gesigeneerd "O. Jespers, 1928", voor het graf van Anais en Frans Franck.

Met veel respect worden de gedenktekens van gesneuvelden en oorlogsslachtoffers behandeld op de oorlogsbegraafplaats en perken 3, 4, 6, 7, aan de andere kant van het kasteel.

De laan rechts van de ingang vormt met z'n treurwilgen een prachtige aanloop tot het eremonument van Peter Benoit, overgebracht van de Kielbegravingen. Deze figurengroep komt perfect tot haar recht op dit kruispunt. Men kan haar langs alle kanten bewonderen bij het bewegen van Perk Y naar Perk Z1. De vaak uitbundig uitgewerkte grafmonumenten op deze perken, die zich niet laten verbergen door hagen, werden overgebracht van de Kielbegravingen. Ook werden er een aantal overgebrachte graven geplaatst op I en J, de Israëlitische Perken op Schoonselhof, helemaal achteraan.

Soms werd de oude grafsteen vernieuwd of werd een totaal nieuw grafteken opgericht (bv voor de familie Geerts met Max Rooses, Y,14). Soms bracht men twee vergunningen samen tot één. In totaal werden 1306 vergunningen overgebracht, door particulieren, maar ook op kosten van de stad. De stad droeg zorg voor de overbrenging van de eremonumenten van de Kielbegravingen, voor de vergunningen met personen van belang die niet overgebracht werden door de eigenaar en voor de grafmonumenten die door een legaat onderhouden worden door de Openbare Onderstand of de Stad.

Als men de laan tussen Y en Z1 verder uitloopt, bereiken we Hendrik Conscience (in Kiel op rondpunt BLCK), Edward Coremans en Herman Van den Reeck, waar schuin tegenover, op lijn U nog monumenten die op stadskosten werden overgebracht.

Zowel de graftekens, als de personen die er zijn bijgezet vertellen een interessant verhaal over het 19de eeuwse Antwerpen.

Let op de collectieve gedenksteen in het midden van het Ossuarium (60 x 30m), dat in 1949 werd aangelegd om de massaresten van de oude begraafplaats van het Kiel onder te brengen. Op het einde van de laan van Conscience, ligt eenzaam op een rondpunt Hendrik Leys, met een eenvoudige rechthoekige gedenksteen.

Een welgekomen oriënteringspunt in dit uitgestrekte begraafplaatspark is het grafmonument van Leopold De Wael, dat net als op het Kiel, boven alles uitrooft.

De eerste asverspreiding op Schoonselhof had plaats op 18 januari 1972; de eerste bijzetting in het columbarium op 16-4-1977. De uitstrooiingswijde is zeer verzorgd, met vaste planten, bloemperken en kuiltplanten. De groene heesters die het geheel omringen, geven deze plek een beschermde, veilige indruk, wat uitnodigt tot reflectie en stilstaan. Dit was wat de *Vrienden van het Park* 90 jaar terug op het oog hadden.

Anne-Mie Havermans

(1) Tentoonstelling van documenten voor een begraafplaatspark, maatschappij de vrienden der parken van Antwerpen, februari 1912, J.E. Buschmann, Antwerpen, p.17.

(2) Op 5 juni 1956 werden de Duitse soldaten van WO I overgebracht naar Vladslo-Praedbos in West-Vlaanderen, in juni 1949 waren 1032 Duitse soldaten van WO II overgebracht naar Lommel.

(3) Nadat in 1910 in Putte, vlak over de grens met Nederland, grond werd aangekocht voor een Israëlitische begraafplaats, werden hier nog weinig joden begraven.

"Das Trauerende Elternpaar" van Käthe Kollwitz op het soldatenkerkhof te Vladslo (Diksmuide), een conservatie-behandeling

---

Aanleiding tot deze, na 2 jaar voorbereidingen, doorgevoerde ingreep vormde de discussie die in 1996 op gang werd gebracht door Prof. A. Kollwitz, kleinzoon van de kunstenaar, omtrent de bewaringstoestand van de stenen groep. Uit bezorgdheid voor de verdere gave instandhouding van de stenen beeldhouwwerken, die sinds hun definitieve uitvoering in 1932 in de buitenlucht zijn opgesteld en dus sinds meer dan 60 jaar aan de weervloeden zijn blootgesteld, liet Prof. Kollwitz een expertise naar hun bewaringstoestand uitvoeren door de gespecialiseerde steenrestaurateurs G. Kunze en S. Röhl uit Berlijn. Uit dit onderzoek bleek dat de beel-

den inderdaad te lijden hebben onder bepaalde natuurlijke erosiefenomenen (!). De onmiddellijke vraag die hieraan werd gekoppeld was deze naar de haalbaarheid van de conservatie in situ en, bij ontstentenis hiervan, de berging van de beelden in een museale context.

Hierbij ontwikkelde zich onmiddellijk een vrij fundamenteel debat waarbij, alhoewel gestoeld op louter fysische gegevens, tevens alle parameters inzake integriteit van het kunstwerk en van de site waarin het staat opgesteld, naar boven kwamen. Bij deze voorbereiding speelde Epitaaf een coördinerende rol.

Om de vraagstelling voldoende te dimensioneren, en hiervan waren ook de restaurateurs uit Berlijn zich bewust, diende men de historiek van de beeldengroep en van de bewaringstoestand ervan zo scherp mogelijk in beeld te brengen.

Dat deze weliswaar zeer bekende groep voor de verschillende betrokkenen zo veel betekent heeft immers veel te maken met de sterk symbolische dimensie die deze rouwfiguren van meet af aan bezaten en tevens door de dramatische kracht die dit werk uitstraalt, door de ganse inplanting op een bijzondere wijze ondersteund.

De vader / de moeder (toestand juli 1996). Foto's Lode De Clercq.

Käthe Kollwitz en haar werk

Daarbij komt dat Käthe Kollwitz (1867-1945) met deze langzaam, tussen 1915 - toen de eerste voorontwerpen werden gerealiseerd - en 1932, gegroeide monumentale groep een blijkbaar onafwendbare verdichting van voor haar wezenlijke thema's als moederlijke smart en zelfportret bereikte. De dramatische, sterk naar de personificatie van de smart verwijzende iconografische oriëntering in haar vele zelfportretten is goed te volgen doorheen het overzicht uit 1965 van O. Nagel (?). Dit vinden we bijvoorbeeld reeds uitgesproken terug in een vroege ets met eigen torso-voorstelling met de titel "Zertretene" (?) uit 1900. Daarvoor, in 1893, stelde Kollwitz zichzelf reeds als pleurant voor in de ets "An der Kirchenmauer" waar op de achtergrond een grafmonument met een gebroken kolom staat afgebeeld (4). Het is in die zin zeer sprekend dat "De Klacht", een reliëf dat ze in 1938-40 ter nagedachtenis van de dood van E. Barlach realiseerde, duidelijk gebruik maakt van een gefragmenteerd zelfportret waarvan de uitsnede bepaald wordt door de beide handen die het aangezicht deels omklemmen en bedekken (5).

Het thema van de moedersmart werd op een uiterst gebalde en tevens pathetische wijze vernieuwd door G. Minne in zijn "Moeder beweent haar dood Kind" (1886) (6). In 1902 maakt Kollwitz in de spiegel een voorstudie voor de "Mutter mit totem Kind" waarbij ze haar toen zevenjarige zoon Peter, die achterover lag in haar schoot, omklemd en gebruikt hierbij een aan Minne verwante beeldcontrapuntiek (?). Kollwitz blijft in deze voorstudie echter meer aansluiten bij de traditionele vormgeving van de Meunierachtige geheroïseerde arbeidersfiguren. Bij de intensief herwerkte etsversie van 1903 is, zoals meerdere auteurs reeds opmerkten, de verstrengelde groep niet enkel herwerkt naar de categorie van het allegorische naakt doch getuigt de ganse aanpak van een heel

Frau mit totem kind, 1903.

sculpturale, sterk aan Rodin onderhevige visie. Volkomen in de lijn van haar groeiende interesse, zou ze zich in 1904 laten inschrijven in de afdeling beeldhouwkunst van de Académie Julian te Parijs. In 1907 zou zij haar intuïties verder concretiseren door een bezoek aan Auguste Rodin zelf. Vanaf 1910 was de beeldhouwkunst haar blijkbaar voldoende vertrouwd om in dit medium zelf creatief te opereren.

Het Treurende Ouderpaar, van individuele smart tot vredesmonument

Toen haar jongste zoon Peter (°1896) in het eerste oorlogsjaar, op 23 oktober 1914, op de IJzer-vlakte sneuvelde en vlakbij op de kleine begraafplaats van Essen-Roggeveld werd begraven, vatte ze vrij kort daarna de studie aan voor een monumentaal herdenkingsmonument. Vanaf 1915 ontwierp ze de eerste schetsen en uiteindelijk zou dit werkproces in 1931 resulteren in twee definitieve gipsen die werden tentoongesteld in de "Preussische Akademie der Künste" te Berlijn waar zij sinds 1919 als

eerste vrouwelijke professor een lesopdracht had aanvaard.

Het lijkt bovendien ook niet uitgesloten dat het tentoonstellen van dit wezenlijk pacifistisch treurmonument in de Berlijnse Academie mee ingegeven werd door de steeds sterker wordende fascistische dreiging, een dreiging waartegen ze openlijk reageerde door het daaropvolgende jaar mee te tekenen in een petitie tegen de Nazi's. Deze openlijke standpuntnaam zou Kollwitz, van wie de linkse en pacifistische sympathieën genoegzaam bekend waren, na de machtsgreep van Hitler in 1933 vrij snel haar baan kosten aan de Academie, een lot dat overigens ook haar collega's Hofer en Beckmann beschoren was (8). Het zou verder tevens leiden naar een geleidelijk aangesnoerd tentoonstellingsverbod van haar werk (9).

Gelukkig wist Kollwitz haar plaasteren modellen in 1932 nog net op tijd te laten omzetten in steen door respectievelijk Fritz Diederich die de vrouwelijke figuur kapte en August Rhades die de mannelijke figuur voor zijn rekening

Detail : hoofd van de vader. Foto Jean Mil, 1965.

nam. Beide treurfiguren verenigen op een gemonumentaliseerde wijze, met een vereenvoudiging die toch wel de invloed van Ernst Barlach weerspiegelt, de door Kollwitz sinds lang gekoesterde thema's van de onpeilbaarheid van het moederleed met het zelfportret. Want in tegenstelling tot de sinds de late 19de eeuw gangbare allegorische smart-personificaties onderwierp de kunstenaar dit pleurantethema aan de confrontatie met de weergave van het eigen gesublimeerde leed onder de vorm van het portret van haarzelf en van haar echtgenoot.

Essentieel was dat Kollwitz deze beeldengroep liet opstellen bij het graf van haar zoon. Door dit persoonlijk leed te koppelen aan een gans kerkhof vol "geofferden"

kreeg de groep een veel weidsere dimensie dan die van een uiterst individuele smart, dit in weerwil van de nochtans geïntroduceerde portretten bij de pleuranten. Dit verklaart ook veel omtrent de door haar toegepaste stileringswijze bij de beelden. De bijna volledig gepolijste en dus hierdoor nagenoeg volledig zwart-blauwe sculpturen (Belgische blauwe hardsteen) hebben een gebalde, gecomprimeerde zeggingskracht die blijkbaar integraal rekening hield met de onbarmhartige context van de IJzer-vlakte (zie foto Roggeveld, voor 1956). De ruwe op gekloofde wijze vervaardigde sokkelblokken, waarvan er één eerder een Maaslandse kalksteen lijkt te zijn, sluiten perfect aan bij deze opstelling.

Toen de teraardebestelden, samen met de beelden, in 1956 werden overgebracht naar het ruime, zeer doordacht aangelegde kerkhof van Vladslo-Praedbos, werd het geheel opgesteld op een open plek in een boslandschap hetgeen hun monumentaliteit nog versterkte. De intieme band van de beeldengroep met de begravenen werd hierdoor mogelijk nog intenser.

Uit deze gegevens mogen we dus besluiten dat het door Kollwitz in moeilijke omstandigheden gerealiseerd herdenkingsmonument, dat tevens kan gelden als een wezenlijk pacifistisch gedenkteken, op de meest innige wijze vervlochten is met de site. Dat de beelden nooit verwijderd mochten worden van het Soldatenkerkhof behoorde trouwens tot de eisen van de door de kunstenaar opgestelde laatste wilsbeschikking.

Bewaringstoestand

Een tweede stap vormt de evaluatie van de toestand der sculpturen en hun conservatieproblematiek in eerste instantie op korte termijn doch daarenboven ook op lange termijn.

Na meer dan 60 jaar verblijf in de buitenlucht zijn deze beelden uiteraard niet ongeschonden tot ons gekomen. De natuurlijke erosie van de blauwe hardsteen, die tenslotte een kalksteen is, zorgde ervoor dat reeds meer dan 30 jaar geleden de oorspronkelijk gepolijste oppervlakte een enigszins ruw karakter kreeg en dat de grafiek van de stofweergave, zoals o.m. gebruikt bij de mantelzoom van de moederfiguur, licht vervaagde. Dit kan althans worden afgeleid uit de fotoreeks die Jean Mil in 1965 maakte van beide beelden⁽¹⁰⁾.

Wanneer we de bewaringstoestand van de beelden op deze foto's vergelijken met de huidige toestand dan kunnen we besluiten dat het erosieproces slechts in heel lichte mate is toegenomen. Zo laat de met veel raaklicht gerealiseerde opname uit 1965 van de linkerkant van de

buste van de vaderfiguur de licht gegrijnde textuur zien van de uitgeëtste crinoïeden. Een vergelijking van deze tot de sterkst geëxposeerde gedeelten behorende zone met de huidige toestand ervan toont aan dat de erosiegraad slechts in heel beperkte mate toenam ⁽¹¹⁾.

Een andere, in zekere zin ernstiger aantastingsvorm is het optreden van fijne barsten en een vorm van microfracturatie die in dit geval gelukkig beperkt bleef tot de uitspoelende en gemakkelijker vocht opnemende stylolieten (kleiige adertjes) en de groeflegerstructuur ⁽¹²⁾. Deze langzamerhand verder schrijdende preferentiële erosie zou op een bepaald moment kunnen leiden tot ernstige structurele schade aan de beelden. Daarnaast zijn er nog twee kleinere accidentele, telkens enkele cm² grote lacunes waar te nemen.

Behandelingsopties

Ingaand op de aanbevelingen van Kunze en Rohl bleek het inderdaad

nodig enkele conservatie-ingrepen door te voeren. Het meest dringende probleem was de consolidatie en dichting van de gesignaleerde uitgespoelde stylolieten en barstjes. Teneinde dit op een duurzame en perfect geïntegreerde wijze te kunnen realiseren werd een injectie en een opvulling bestudeerd op basis van een kunstharsgebonden systeem. Hiervoor werden, na overleg met onze Duitse collega's, twee systemen weerhouden nl. enerzijds op basis van een weekmakervrije acrylische polymere dispersie ⁽¹³⁾, wat wegens het watergedragen en bovendien éénkomponentig karakter een eenvoudige werkwijze garandeerde, en anderzijds op basis van een volkomen alifatisch epoxyhars-systeem ⁽¹⁴⁾. Ondertussen werd, door bemiddeling van E. Goedleven, het bestuur voor Monumenten en Landschapszorg bereid gevonden de dringende consolidatiekosten te dragen.

Teneinde de geschiktheid van deze materialen voor deze toepassing te testen werden 5 blokken blauwe hardsteen, met soortgelijke styloliet-

erosie, met de producten verlijmd. Hierbij werd twee maal het acrylische systeem toegepast en drie maal het epoxysysteem. Bovendien werd er met elk bindmiddel in combinatie met steenpoeder telkens op een blok een zo geïntegreerd mogelijke retouche uitgevoerd ⁽¹⁵⁾.

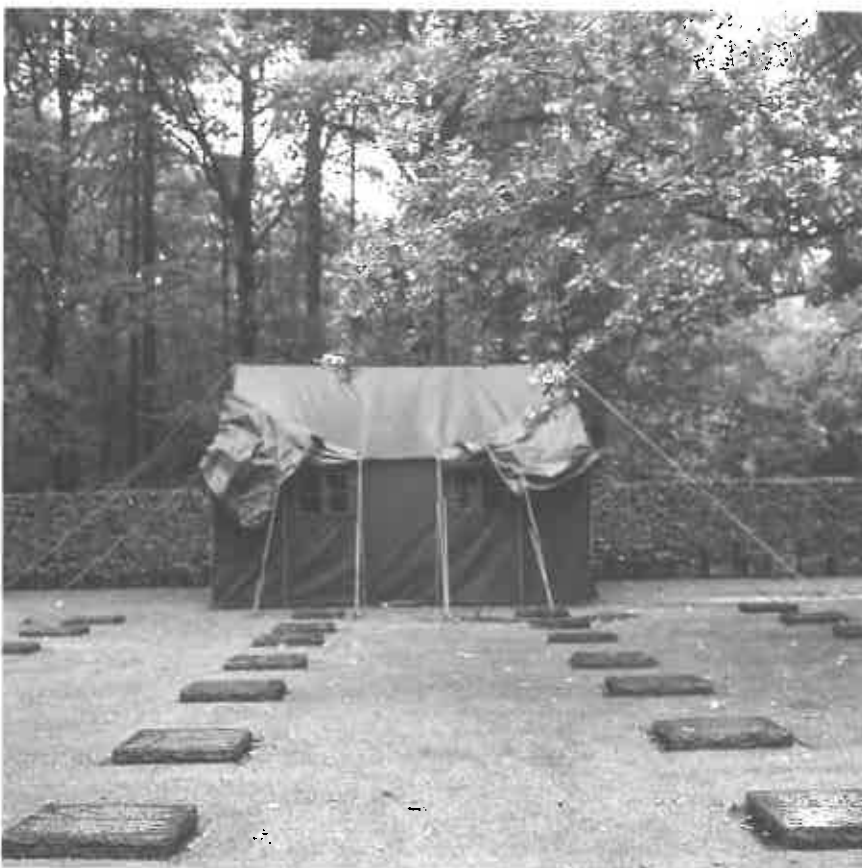
Deze zeven proefblokkjes werden door Dr. E. De Witte van het Koninklijke Instituut voor het Kunstpatrimonium als volgt getest : *"Alle monsters werden gedurende 4 weken verouderd in een Atlas Si 4000. Ze werden onderworpen aan de SAE J 1960 cyclus. Deze cyclus wordt bijna 20 jaar gebruikt in het KIK voor verouderingstesten van hydrofoberingsmiddelen. Hij bestaat uit een combinatie van licht (Xenon 6000 W-lamp), regen en temperatuurschokken. Onderzoek heeft uitgewezen dat 1344 uur veroudering ongeveer met 30 jaar natuurlijke veroudering van hydrofoberingsmiddelen mag gelijkgesteld worden. De toegepaste cyclus zou dus mogen gelijkgesteld worden met ongeveer 15 jaar."* ⁽¹⁶⁾. Uit deze testen bleek dat voor beide toepassingen het epoxyhars beter presteerde.

Enkel de moeilijk verwijderbare filmvorming aan de rand van één lijmmaad bleek een nadelig gegeven voor dit systeem. Teneinde dit laatste te voorkomen zou bij de uitvoering een isolering aan de rand verlijmingszone worden aangebracht van ca. 2 cm. breedte met gemakkelijk in water oplosbare hydroxyethylcellulose, een lijmstof die echter niet wordt opgelost in organische solventen ⁽¹⁷⁾.

Consolidatie

Nadat alle partijen zich achter deze aanpak konden scharen werd de consolidatiebehandeling in situ tenslotte uitgevoerd door de gespecialiseerde steenrestaurateur U. Heirbaut in de loop van de

*Tijdens de restauratie :
de beelden onder een tent.
Foto Lode De Clercq.*

maand oktober 1998 (18). Na een eerste injectie van het hars in een styloliet bleek er zich aan de oppervlakte van de lijmmaad een verkleuring af te tekenen die blijkbaar in verband stond met de algen die zich in de holte bevonden. Voor het overige bleek het hars, louter op capillaire absorptie, zeer goed door te dringen in de stylolieten. Door het voorafgaandelijk verwijderen van de algen door middel van een product op basis van isothiazolinonen kon ook de verkleuring worden vermeden. De kleine retouche werd tenslotte uitgevoerd door middel van een mengsel van poeder van blauwe hardsteen, een fijn gemalen silicium en hetzelfde epoxybindmiddel. Door de toepassing van de lijmfacing aan de randen kon elke besmeuring van het oppervlakte door lijmresidus worden verhinderd.

Conservatie

Ondertussen is een eventuele verdere ingreep voor de lange termijn ter studie. Zo werd reeds in 1996 ook de mogelijkheid overwogen om

de beeldengroep te beschermen door een luifel. Aangezien echter de site zelf een zeer gestileerd karakter heeft werd besloten hiervoor een met de integratie en presentatie van kunstwerken gespecialiseerd architect aan te zoeken. Hierdoor viel de keuze op arch. Paul Robbrecht die o.m. door zijn interventies voor de Documenta te Kassel en door verschillende andere delicate tentoonstellings- en begeleidingsingrepen een bijzondere faam verwierf.

Daarnaast wordt ook overwogen om de beelden qua vochtoverdracht, beter te isoleren t.o.v. de ruwe en nauwelijks afwaterende sokkels. Dit is des te meer noodzakelijk omdat er voor blauwe hardsteen niet direct een adequate hydrofugerende behandeling bekend is. Een fysische barrière onder de beelden, bv. in de vorm van een loodfolie, zou een beter te controleren preventiemaatregel vormen. Aangezien de beelden hiertoe dienen te worden gelicht was dit overigens pas mogelijk na de doorgevoerde consolidatie.

De conservatie van de beelden op lange termijn zal dus nog een doorgedreven interdisciplinaire evaluatie behoeven van alle fysische, inhoudelijke en esthetische factoren die deze beelden en hun site omvatten. Door de klassering van deze beelden in april 1997 is er gelukkig een strikt juridische grondslag gelegd om deze evaluatie te laten gebeuren volgens de strengste wetenschappelijke criteria.

Lode De Clercq

De vaderfiguur in de tent tijdens de restauratie (blz. 12, foto Lode De Clercq) en in 1965 (blz. 13, foto Jean Mil).

(1) Restauratorenteam G. Kunze en S. Röhl, *Rapport* : "Over de toestand van Das Trauerende Elternpaar van Käthe Kollwitz op het soldatenkerkhof in Vladslo / West-Vlaanderen, Onderzoek in maart 1996, ongepubliceerd.

(2) O. Nagel, *Die Selbstbildnisse der Käthe Kollwitz*, Berlin 1965.

(3) Vertrappelde.

(4) Afgebeeld in : O. Nagel, *op. cit.*, p. 1893.

(5) *Klage bei Barlachs Tod*, Brons, hoogte 26 cm., 1940, Openluchtmuseum voor Beeldhouwkunst, Middelheim, Antwerpen.

(6) Dit beeld werd in 1901 in Duitsland zeer bekend via de Internationale Kunstausstellung te Dresden, nr. 1757-VII a, zie hiervoor : J. Van Lennep, *Catalogus van de Beeldhouwkunst, Kunstenaars geboren tussen 1750 en 1882*, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel 1992, p. 306 inv nr 6183 waar het onder andere bewonderd werd door Wilhelm Lehmbruck. Het lijkt niet uitgesloten dat ook Käthe Kollwitz dit beeld kende.

(7) Zie afbeelding in O. Nagel, *op. cit.*, p. 21.

(8) L. N. Nicholas, *The rape of Europa, The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich*, New York 1994. Deze auteur citeert Kollwitz over haar geïsoleerdheid tijdens deze moei-

lijke periode: "There is a curious silence surrounding the expulsion of my work from the Academy show. Scarcely anyone had anything to say to me about it. I thought people would come or at least write - but no. Such a silence all around us. That too has to be experienced". Ontleend aan: *The Diary and Letters of Kaethe Kollwitz*, ed. Hans Kollwitz, Chicago 1955.

(9) In deze periode wist ze via Carl Reissner uit Dresden toch nog een uitgave van haar recent werk te forceren. Hieruit blijkt andermaal haar onverzettelijk engagement met het linkse politieke en maatschappelijke front. We verwijzen hiervoor o.a. naar de groet aan de gevallen van maart 1848. Ook armen, demonstranten en "Zertretenen" worden hier op een ingeleefde wijze in beeld gebracht. Tegelijk vinden we in dit album imposante treurfiguren zoals in de prent "Kindersarg" nr. 21. K. Kollwitz, *Das neue Kollwitz-werk*, Dresden 1933.

(10) Jean Mill, Kathe Kollwitz, Het Treurende Ouderpaar, Reeks van tien originele fotoafdrukken, aangeboden aan Prof. Dr. W. Pee, 13-12-1965. Ook Kunze en Röhl situeren het niveau van de oppervlakte-erosie, door afspoeling, onder het millimeterbereik.

(11) Op de oude foto kunnen we ook zeer duidelijk een populatie van een korstmos waarnemen. Deze lichens, die zich in tegenstelling tot de mossen vrijwel steeds manifesteren op sterk geëxposeerde zones, geven in

tegenstelling tot wat de botanische leek meestal geneigd is te geloven, vrijwel geen aantasting van het steenoppervlak. Zie hiervoor: M. Hoffman en A. Zwaenepel, *Botanische aspecten van historische begraafplaatsen*, in: Bloemen, Noch Kransen, De Gentse Begraafplaatsen, Historiek en Toekomst, Papers, Gent 1993. Deze auteurs verwijzen tevens naar: D. Jones & M. J. Wilson, *Chemical activity of lichens on mineral surfaces - a review*, Inter Biodeter, 21, 1985, p. 99-104.

(12) Soms vertoont blauwe hardsteen (Tournaisiaan, hfdz. TN3 B) na verloop van een aantal jaren dwars op het groefleger staande zgn. steken. Deze abrupte barstvorming, die mogelijk in verband kan worden gebracht met goed dichtgecementeerde diaklazen, is voorafgaandelijk nagenoeg niet te detecteren.

(13) Teneinde de nodige proeven te kunnen uitvoeren werden door onze collega's Kunze en Röhl twee monsters ter beschikking gesteld nl. van Scopacryl D 340 (BUNA AG, Schkopau) en van Motema-cryl (Interacryl, Frankfurt). De Scopacryl werd sinds bijna 20 jaar als bindmiddel bij steenrestauratie gebruikt te Thüringen onder leiding van het Thüringischen Landesamt für Denkmalpflege Erfurt. De Motemacryl werd sinds 1996 als alternatief ontwikkeld aan de Bauhaus Universität Weimar.

(14) Het cycloalifatische epoxyhars was het

type Eurostac EP 2101 opgelost in toluen en isobutyl-alcohol, de verharder K 2102 een alifatische poliamine opgelost in dezelfde solventen. Deze producten werden speciaal voor de restauratie ontwikkeld door de Firma S.T.A.C. en toegepast sinds 1983-1985, zie hiervoor: R. Cavaletti, L. Lazzanni, L. Marchesini, G. Marinelli, *A new type of epoxy resin for the structural consolidation of badly decayed stones*, Preprints of the Vth Int. Congress, Deterioration and Conservation of Stone, Lausanne 1985, 769-778. De evaluatie van Charles Selwitz van 1992 geeft een meer compleet overzicht, Ch. Selwitz, *Epoxy Resins in Stone Conservation*, in: Research in Conservation 7, Marina del Rey, 1992.

(15) De blokken werden op voorhand gezaagd en de proeven werden voorbereid door collega-steenrestaurateur U. Heirbaut (Gent).

(16) E. De Witte, Ongepubliceerd verslag: *Verouderingstesten op verlijmde blauwe hardsteen*, 2 L 13 DI, 96/5838, 3 blz., Brussel, 9 juni 1998.

(17) L. De Clercq, *Voorstel van behandeling aan G. Kunze, Berlin*, van 17-08-1998.

(18) Teneinde het geheel tijdens deze behandeling voldoende droog te houden werd gewerkt onder een grote tent ter beschikking gesteld door de Stad Diksmuide.

6de VCM-ontmoetingsdag over het funerair erfgoed

zaterdag 20 maart 1999, Prometheuscentrum, Jules Moretuslei 2, 2610 Antwerpen-Wilrijk
zondag 21 maart 1999, aansluitende excursies georganiseerd door SVE (Stichting Vlaams Erfgoed).

De ontmoetingsdagen van de VCM (Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg) hebben een stevige reputatie en zijn intussen al aan een 6de editie toe. Met het **Funerair Erfgoed** als onderwerp is Epitaf natuurlijk ook van de partij en zal onze vereniging prominent aanwezig zijn, met enkele sprekers (Marcel Celis, Lode De Clercq en Linda Van Santvoort), met een **fototentoonstelling** (Paul de Prins en Bert Bracke) en een presentatie van **historische publicaties** uit de Epitafbibliotheek.

Deze tentoonstelling, waarvan de vernissage plaatsheeft op vrijdag 26 februari, loopt van 1 maart tot 22 april (zie Agenda op blz. 16).

Omkaderende activiteiten zoals geleide bezoeken op het Schoonselhof en een literaire bloemlezing door leerlingen van de Gemeentelijke Academie voor Muziek, Woord en Dans van Grimbergen brengen animatie in het geheel.

Het programma is erop gericht om een zo ruim mogelijk beeld te geven van onze **funeraire cultuur**. Er komen zeer onderscheiden aspecten aan bod (historische, juridische, beleid, inventarisatie, restauratie...). Sprekers zoals dr. James Stevens Curl (Emeritus professor Montfort University, Leicester UK) auteur van een basiswerk over funeraire cultuur "Celebration of death..." en ook Wim Vlaanderen uit Nederland, voormalig voorzitter van de Terebint, geven aan deze studiedag zelfs een internationale tint.

De aansluitende uitstappen op zondag 21 maart laten belangstellenden kiezen uit het volgende aanbod :

- Oorlogskerkhoven in de Westhoek,
- Stedelijke begraafplaatsen in Brussel (Laken & Brussel-Evere),
- Het landschappelijk karakter van funerair erfgoed met een bezoek aan het Gallo-Romeins Museum

Antwerpen-Schoonselhof. Schaduw en weerspiegeling op het grafmonument van kunstschilder Jack Godderis (1916-1971). Foto Bert Bracke.

en enkele funeraire sites in Zuid-Limburg.

Meer details over studiedag, excursies en inschrijvingsvoorwaarden in de ingesloten folder of op het VCM-secretariaat : tel. 02/549.07.32.

Noteer alvast dat leden van Epitaf korting genieten. Wij hopen dat onze leden massaal aanwezig zullen zijn.

• FUNERAIRE MUZIEK •

W.A. Mozart, Requiem

- Zaterdag 13 februari (20:00)
Luik, Basilique Saint-Martin
- Zondag 14 februari (20:00)
Brussel, Kathedraal
- Donderdag 18 februari (20:15)
Namen, Théâtre Royal
Symfonieorkest en Koor van de Munt,
o.l.v. Antonio Pappano

• Vrijdag 26 februari

- Moeskroen
Chœur Régional Nord-Pas-de-Calais & La Grande Ecurie et la Chambre du Roy, o.l.v. J.-Cl. Malgoire
- Maandag 29 maart (20:00)
Antwerpen, O.L.V.-kathedraal
New College Choir Oxford & Academy of Ancient Music, o.l.v. Christopher Hogwood.
Simultaan schildert Ian Pieter Van Wieringen een monumentaal doek.

Nieuwe reconstructie van de Markuspassie door Simon Heighes (première)

- Zaterdag 6 maart (20:00)
Gent, Begijnhofkerk O.L.V. ter Hoyen
Capella Vocale ed Instrumentale,
o.l.v. Mark Goossens

Luigi Cherubini, Requiem

- Dinsdag 9 maart
Tourcoing (F), Eglise du Sacré-Cœur
Org. Atelier Lyrique (J.-Cl. Malgoire)

J.S. Bach,

Johannespassion

- Woensdag 10 maart (20:00)

Gent, Sint-Pauluskerk

Cantabile-Gent, o.l.v. Jos Van de Borre

- Woensdag 31 maart (20:00)

Antwerpen, Sint-Pauluskerk

Koninklijke Chorale Caecilia & Musici

Dominicanorum, o.l.v. Frans Dubois

Sébastien de Brossard,

Leçons des Morts

- Vrijdag 12 maart (20:00)

Antwerpen, deSingel

Il Seminario Musicale,

o.l.v. Gérard Lesne

H. von Herzogenberg, Die Passion

- Donderdag 23 maart (20:15)

Grimbergen, Abdijkerk

Ex Tempore & Collegium Instrumentale

Brugense, o.l.v. Florian Heyerick

J.S. Bach, Matthäuspassion

- Zaterdag 25 maart (20:00)

Gent, De Bijloke

- Woensdag 31 maart (20:00)

Antwerpen, Carolus-Borromeuskerk

Il Fondamento & Clari Cantuli,

o.l.v. Paul Dombrecht

- Woensdag 31 maart (19:30)

Gent, De Bijloke

Orchestre Royal de Chambre de Wallonie,

Gentse Oratoriumvereniging & Meisjes-

koor Sint-Bavo, o.l.v. Edmond Saveniers

- Zaterdag 3 april (14:30)

Antwerpen, Sint-Michielskerk

Org. Vrienden van de Matthäuspassion

Gustav Mahler,

Kindertotenlieder - Totenfeier

- Donderdag 1 april (20:00)

Brussel, Paleis voor Schone Kunsten

Nationaal Orkest van België,

o.l.v. Louis Langrée

• MET EPITAAF NAAR BARCELONA ? •

De roemruchte Italiëreis van Epitaf, een gecombineerde verkenning van de begraafplaatsen van Venetië, Milaan en Genua en van de Palladiaanse architectuur in de Veneto, dateert alweer van het najaar 1996.

Hoogtijd dan ook om te denken aan een nieuw initiatief. Wenen en Salzburg willen wij voorlopig nog voor ons uit schuiven, en omruilen voor een vier- à vijfdaags bezoek (3 of 4 overnachtingen) aan Barcelona, tijdens de herfstvakantie 1999. Geen busreis ditmaal, maar omwille van de kortere duur een vlucht en, wanneer nodig, bus ter plaatse.

De vorige uitstappen indachtig, blijven wij opteren voor de verrijkende confrontatie van begraafplaatsen en architectuur, met als mogelijk programma:

- de oude binnenstad met **Barri Gotic**, de **Rambla**, het **Palau Guëll** (A. Gaudi) en het **Rouwkoetsenmuseum**,
- **Montjuïc**, met het **Cementeri del Sud-Oest**, de **Tentoonstellingswijk** met **Duits Paviljoen** (Mies van der Rohe, 1929/1986) en **Olympische stadions**,
- het 19de-eeuwse **Quadrat d'Or**, met het **Cementeri de l'Est** (A. Ginesi, 1818), diverse realisaties van Antonio Gaudi (**Park Guëll**, **Casa Milá**, **Sagrada Familia**) en, indien mogelijk, een voorstelling in het **Palau de la Musica Catalana** (L. Domenech, 1905),
- een busrit buiten Barcelona, naar de **Colonia Guëll** (A. Gaudi, 1898-1915) en het **Cementeri Igualada** (E. Miralles & C. Pinos, 1990).

Suggesties blijven in deze voorbereidende fase uiteraard welkom. De prijs (reis, verplaatsingen, hotel met ontbijt) wordt geraamd op 20 à 25.000 BEF.

Eén van de vele schouwen op het wonderlijke dakterras van Casa Milá (la Pedrera) van Antonio Gaudi. Foto Michel Govaerts

Belangstellenden laten dit graag snel weten, zodat het initiatief al dan niet verder kan worden uitgewerkt.

M.M.C.

AGENDA Van 1 maart tot 22 april 1999

Tentoonstelling over funerair erfgoed in het **Prometheuscentrum** (crematorium), Jules Moretuslei 2, 2610 Antwerpen-**Wilrijk**, *vrij toegankelijk* van maandag tot vrijdag van 9 tot 16 uur,

met foto's van Filip Tas (bekende Vlamingen), Oswald Pauwels (Sint-Fredegandus), Paul De Prins (Brussel internationaal), Bert Bracke (portretten op graven) en Stefan Dewickere (symboliek). Verder (historische) publicaties uit de Epitaafverzameling en van de Afdeling Monumenten & Landschappen.

Zaterdag 8 mei 1999

Epitaafuitstap naar Arras (Atrecht, Noord-Frankrijk) onder begeleiding van Lode De Clercq

Vertrek met de bus om 8 uur op het O.L.Vrouwvoorplein te Laken.
10.30 uur : bezoek aan het **Cimetière d'Arras** - kerkhof van uitersten. Bv. Chronos-figuur op graf van Famille Robert (Le Temps) door J.B. Robert (1862), vergeleken met "hyper-realistisch" grafmonument van Mme Grand-Guillaume (1848), wiens echtgenoot fotograaf was. Korte **stadswandeling** in Arras met mogelijkheid tot vrije **lunch**.
14 uur : **Musée des Beaux Arts d'Arras**. Bezoek aan de collectie funeraire sculptuur van XIe tot XVle eeuw. Belangrijk stilistisch overzicht dat aanvangt met grafplaat van Bisschop Frumauld (einde 12de eeuw) in mozaïek-inlegwerk. Midden 13de eeuw, grafsteen van een klerk in lithogravure. Grafgelaat in marmer van vrouwelijk personage uit 14de eeuw. Vanaf eind 14de eeuw muursteles met schenker en familie vergezeld van patroonheiligen, waarvan verschillende afkomstig uit de beroemde Doornikse ateliers. Daarnaast huiveringwekkend "transi" van Guillaume Lefranchois (1446). Afsluitend nog enkele *spéciale* schilderijen verwant aan de grafkunst zoals de *grisaille* "Génies funèbres" van Dominique Doncre uit 1783. Vermoedelijk terug rond 19 uur.

Inschrijving : 900 BEF, busreis, toegang en gids inbegrepen, te storten vóór 15 april 1999 door overschrijving op rekeningnummer 068-2039260-56 van Epitaaf, 1020 Brussel, met vermelding van datum, activiteit en aantal personen.

EPITAAF vzw

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16 - 1020 Brussel

Lid van de VLAAMSE
CONTACTCOMMISSIE
MONUMENTENZORG

met de steun van

BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST
VLAAMSE
GEMEENSCHAPS
COMMISSIE

Jaarabonnement en lidmaatschap 1999 : 550 BEF door overschrijving op rekening 068-2039260-56 van Epitaaf met vermelding van naam, adres en jaartal. Vanaf een bedrag van 1.000 BEF wordt u steunend lid van Epitaaf.

Redactie : Bert Bracke, Pol De Prins, Linda Van Santvoort. Met medewerking van Marcel Celis, Lode De Clercq, Michel Govaerts, Anne-Mie Havermans. Deze Nieuwsbrief werd gezet en gedrukt door Carto, 1030 Brussel. V.U. Linda Van Santvoort, O.-L.-Vrouwvoorplein 16, 1020 Brussel.